

KREDYT MORALNY I JEGO ROLA W KSZTAŁTOWANIU PROCESÓW SPOŁECZNYCH I GOSPODARCZYCH

MORAL CREDIT AND ITS ROLE IN SHAPING SOCIAL AND ECONOMIC PROCESSES

Roman Maria Lusawa^{1(A,B,C,D,E,F,G)}

¹Europejska Uczelnia Informatyczno-Ekonomiczna w Warszawie, Polska

¹European University in Warsaw, Poland

Lusawa, R.M., (2020), Kredyt moralny i jego rola w kształtowaniu procesów społecznych i gospodarczych/ Moral credit and its role in shaping social and economic processes, *Rozprawy Społeczne/Social Dissertations*, 14(4), 49-63. <https://doi.org/10.29316/rs/128213>

Wkład autorów/
Authors' contribution:
A. Zaplanowanie badań/
Study design
B. Zebranie danych/
Data collection
C. Dane – analiza i statystyki/
Data analysis
D. Interpretacja danych/
Data interpretation
E. Przygotowanie artykułu/
Preparation of manuscript
F. Wyszukiwanie i analiza
literatury/
Literature analysis
G. Zebranie funduszy/
Funds collection

Streszczenie

W artykule przedstawiono pojęcie kredytu moralnego, które wprowadzone do polskiej myśli ekonomicznej przez Stanisława Pszczółkowskiego, wybitnego, ekonomistę II RP. Jest ono jednym z kluczowych pojęć stworzonej przez niego koncepcji ekonomii energetycznej.

Materiał i metody. Krytyczna analiza koncepcji kredytu moralnego zawartej w pracy St Pszczółkowskiego „Zarys Ekonomii” (1936) w oparciu o przegląd literatury problemu.

Wyniki. W pracy przedstawiono istotę kredytu moralnego, będącą polskim dorobkiem ekonomii energetycznej, wyprzedzającej o 40 lat dorobek amerykański. Następnie wyeksponowano korporacyjny charakter instytucji zwracając uwagę na źródła praw korporacji do przejmowania zobowiązań moralnych swych członków. Następnie rozpatrzono zagadnienia z tym związane: Kredyt moralny wobec różnych korporacji i związany z tym konflikt interesów, Kredyt moralny wobec korporacji obcych

Wnioski. Kredyt moralny jest wysoce efektywną instytucją ekonomiczną. Wzmacniając więzi społeczne, wpływa na poziom bezpieczeństwa społecznego w trzech jego aspektach: 1/ bezpieczeństwa socjalnego gdyż sprzyja wspieraniu słabszych 2/ bezpieczeństwa wspólnotowego i 3/ bezpieczeństwa rozwojowego. Ponadto jest ważnym elementem samowychowania człowieka.

Słowa kluczowe: kredyt, ekonomia instytucjonalna, ekonomia energetyczna, kredyt moralny, ład gospodarczy i społeczny

Summary

The article presents the concept of moral credit one of the key notions of the concept of energy-based economics which was introduced by Stanisław Pszczółkowski, an outstanding economist from the era of the Second Polish Republic.

Material and methods. Critical analysis of such concept contained in Stanisław Pszczółkowski's "Outline of Economics" (1936) based on the problem literature review.

Results. The study presents the essence of moral credit, which is the Polish achievement of the energy-based economics, 40 years ahead of American researchers' achievements in this field.

Subsequently, the corporate nature of the institution was exposed with the attention being paid to the sources of the corporation's rights to take over its members' moral obligations. It was followed by reflections on the related issues.

Conclusions. Moral credit is a highly effective economic institution which influences the level of social security in: social security; community security and developmental security, and is an important element of man's self-education.

Keywords: credit, institutional economics, energy-based economics, moral credit, economic and social order

Tabele/Tables: 0

Ryciny/Figures: 0

Literatura/References: 37

Otrzymano/Submitted:
26.04.2020

Zaakceptowano/Accepted:
07.10.2020

Adres korespondencyjny: Roman Maria Lusawa, Wydział Zarządzania i Administracji, Europejska Uczelnia Informatyczno-Ekonomiczna w Warszawie, Modlińska 51, 03-199 Warszawa, Polska; email: roman6008@tlen.pl.

Copyright by: Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej, Roman Maria Lusawa

Czasopismo Open Access, wszystkie artykuły udostępniane są na mocy licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-użycie niekomercyjne-na tych samych warunkach 4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-SA 4.0, <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>).

Wstęp

Pojęcie kredytu moralnego zostało przedstawione w opublikowanej w roku 1936 pracy Stanisława Pszczółkowskiego zatytułowanej „Zarys Ekonomii”. Była ona, w zamyśle autora, odpowiedzią na głęboki kryzys myśli ekonomicznej koncentrującej się w tamtym okresie na rozstrzygnięciu sporu pomiędzy przedstawicielami klasycznej ekonomii liberalnej i zwolennikami marksizmu. Ekonomia klasyczna stworzyła, co prawda, „piękną konstrukcję teoretyczną”. Ta jednak okazała się bezużyteczna w rozwiązywaniu zagadnień praktycznych, głównie kwestii bezrobocia (Pszczółkowski 1936, s. V). Ta słabość, ze względu na skutki wielkiego kryzysu, przesłaniała inne poważne mankamenty założeń myśli liberalnej. Przykładowo to, że uznanie satysfakcji konsumenta za wyznacznik wartości dóbr (Samuelson, Nordhaus 2004, s. 138-139), prowadzi do nadawania nadmiernej wartości tym, które jak alkohol, narkotyki, płatny seks, czy hazard dostarczają konsumentom silnego zadowolenia, jednocześnie szkodząc im, a często również społeczeństwu. Równocześnie takie podejście zaniża wartość dóbr bardzo użytecznych, których konsumpcja wiąże się z doznaniem nieprzyjemności, a nawet cierpienia. Do takich dóbr zaliczyć można na przykład ciężkie operacje chirurgiczne, zabiegi stomatologiczne, czy naukę szkolną. Nie rozwiązuje tego podstawowego problemu, ekonomia klasyczna umacnia przekonanie, że konsumpcja pełni kluczową funkcję gospodarczą oraz społeczno-kulturalną. Jako atrybut prestiżu, luksusu, tożsamości motywuje do nieustannego zwiększania aktywności ekonomicznej (Binswanger 2010 s. 127), wpływa na system wartości i stratyfikację społeczną. (Filipiak 2018, s. 22).

Hedonistyczne podejście do pojęcia wartości i bogactwa jest jedną z przyczyn upowszechniania się konsumizmu, postawy, opartej na przekonaniu, iż już samo nabywanie dóbr, będąc źródłem przyjemności, jest wartością samą w sobie. Nie ten jest bogaty, który ma, ale ten, kto kupuje. Liczy się natychmiastowe zaspokajanie potrzeb i zachcianek. Skutkiem tego wśród szerokich warstw społeczeństwa nasila się kult wolności (wyboru), nowości (innowacyjności) i „gadżetyzacja” konsumpcji (Filipiak 2018, s. 23). Na dalszy plan schodzą trwałość, niezawodność towaru, a wysuwają: wygoda zakupu, łatwość transportu itp. Zaostrza to globalne problemy, związane z oddziaływaniem gospodarki na ekosystem. Jeszcze poważniejszym zagrożeniem jest rozszerzanie podaży ponad realne potrzeby nabywców. Na rynku żywności przybiera to dramatyczne rozmiary. Nadmiar jedzenia znajdującego się w obrocie w krajach rozwiniętych prowadzi do jego marnowania (Bilska i in. 2014, s. 29). Według danych z Raportu Federacji Polskich Banków Żywności (2018) przywożującego dane FAO z 2013 roku, na świecie marnuje się rocznie 1,3 mld ton żywności. Z tego 88 milionów ton w Unii Europejskiej, a 9 mln ton w Polsce. Konsumenci odpowiadają za 53%,

Introducion

The concept of moral credit was presented in the work by Stanisław Pszczółkowski, entitled “Outline of Economics”, published in 1936. It was, according to the author, a response to a deep crisis of economic thought, which at that time focused on resolving the dispute between representatives of classical liberal economics and supporters of Marxism. Classical economics created, admittedly, a “beautiful theoretical structure”. This, however, turned out to be useless in solving practical problems, mainly unemployment (Pszczółkowski 1936, p. V). This weakness, due to the effects of the Great Depression, obscured other serious flaws in the tenets of liberal thought. For example, the recognition of consumer satisfaction as a determinant of the value of goods (Samuelson, Nordhaus 2004, pp. 138-139) leads to over-valuing those such as alcohol, drugs, paid sex or gambling. They provide consumers with strong satisfaction while harming them and often society as well. At the same time, this approach underestimates the value of very useful goods, the consumption of which is associated with unpleasantness and even suffering. Such goods include, for example, heavy surgical operations, dental procedures or school education. Without solving this fundamental problem, classical economics strengthens the belief that consumption plays a key economic and socio-cultural role. As an attribute of prestige, luxury and identity, it motivates to constant increase in economic activity (Binswanger 2010 p. 127), influences the value system and social stratification. (Filipiak 2018, p. 22).

The hedonistic approach to the concept of value and wealth is one of the reasons for the spread of consumerism, an attitude based on the belief that the mere acquisition of goods, being a source of pleasure, is a value in itself. It is not the rich one who has, but the one who buys. It is important to immediately meet your needs and wants. As a result, the cult of freedom (choice), novelty (innovation) and the “gad-getization” of consumption are growing among the broad strata of society (Filipiak 2018, p. 23). The durability and reliability of the goods are of secondary importance, and they add: convenience of purchase, ease of transport, etc. This exacerbates the global problems related to the impact of the economy on the ecosystem. An even more serious threat is the expansion of supply beyond the real needs of buyers. In the food market, this is taking on dramatic proportions. The excess of food traded in developed countries leads to its waste (Bilska et al. 2014, p. 29). According to the data from the Report of the Federation of Polish Food Banks (2018), citing FAO data from 2013, 1.3 billion tons of food are wasted annually in the world. Of which 88 million tons in the European Union and 9 million tons in Poland. Consumers are responsible for 53%, processors for 19%. Meanwhile, the number of people starving in the world increased from 785 million in 2015 to 822

przetwórcy za 19%. Tymczasem liczba ludzi głodujących na świecie wzrosła z 785 mln w 2015 r. do 822 mln w roku 2018 (Robinson 2019, s. 3). Można by ich było wyżywić, bo w przeliczeniu na głowę każdego z nich, trwonimy ponad 4 kg jedzenia dziennie. Konsumizm prowadzi do ujawnienia się mechanizmu wypierania z rynku towarów lepszych przez produkty gorsze (Garbicz 2009a, s. 126-138). Z powodu nadmiaru towaru na półkach (Binswanger 2010, s. 83-106) oferta handlowa staje dla nabywców się zupełnie nieczytelna, co utrudnia im dokonywanie racjonalnych wyborów. Wydłużenie czasu zakupów i większa liczba błędnych decyzji są kolejną przyczyną realnego obniżenia się standardu życia.

Pogłębia się też problem nierówności podziału bogactwa, tak w układzie międzynarodowym, jak i wewnątrz społeczeństw. W warunkach oparcia modelu gospodarczego na podstawach hedonistycznych jest on nie rozwiązywalny. Jeżeli bowiem „nadrzędną wartością konsumpcyjnego stylu życia jest nieograniczona swoboda wyboru i możliwości zwrotu towaru (Pasikowski 2015, s. 64), to ze względu na wzrost liczby transakcji handlowych musi rosnąć zapotrzebowanie na pieniądź. Ponieważ ilość pieniądza jest ograniczona, powstaje problem gry z wynikiem zerowym: żeby ktoś mógł mieć więcej, ktoś inny musi mieć mniej. Co prawda wzrost gospodarczy pozwala poprawiać warunki życia wszystkich, nawet najuboższych, nie wszyscy jednak korzystają z tego w równym stopniu. Przy wzroście jakości życia ogółu, różnice statusu majątkowego pomiędzy ludźmi stale się powiększają, co prowadzi do napięć i konfliktów.

W przeciwieństwie do ekonomistów nurtu klasycznego, marksiści, zwłaszcza radzieccy, uzyskali w okresie międzywojennym sukcesy na polu gospodarczym. Jednak uczynili to metodami zaprzeczającymi głoszonym przez nich samym teoriom. Przykładem wysokie dochody uzyskiwane w Kraju Rad przez intelektualistów przeczyły marksistowskiej teorii wartości, którą tworzyć ma jedynie fizyczna praca ludzi (Pszczółkowski 1936, s. V). Głośne były też przypadki wykorzystywania, dwadzieścia lat po rewolucji październikowej, wczesnokapitalistycznych metod zarządzania w przemyśle ciężkim (Berson 1936, s. 151-152, 298). Tam, gdzie stosowano w praktyce założenia teorii Marksa - ponoszono porażki. Założenie, że wartość jest ucieleśnioną w towarze społeczną pracą wytwórców (Akademia Nauk ZSRR 1964, s. 54) nakazywało wyrzucić dobra dostarczane przez przyrodę poza nawias zainteresowań ekonomii (Lange, 1978, s. 16-17). Wyłączenie zasobów naturalnych z rachunku ekonomicznego nieuchronnie prowadziło do nieodwracalnych strat ekologicznych. Założenie, że nakłady pracy zużyte na wytworzenie określonych dóbr zawsze podnoszą ich wartość skutkowało brakiem ekonomicznej racjonalności produkcji. Mathias Binswanger (2012, s. 47), objaśniając mechanizm powstawania ekonomicznych nonsensów, podaje przykład

million w 2018 (Robinson 2019, p. 3). They could be fed, because per head of each of them, we waste over 4 kg of food per day. Consumerism reveals the mechanism of displacing better goods from the market by worse products (Garbicz 2009a, pp. 126-138) Due to the excess of goods on the shelves (Binswanger 2010, pp. 83-106), the commercial offer becomes completely unreadable for buyers, which makes it difficult for them to make rational choices. Extending shopping time and a greater number of wrong decisions are another reason for a real drop in living standards.

The problem of inequality in the distribution of wealth is also deepening, both internationally and within societies. In the conditions of basing the economic model on hedonistic grounds, it is insoluble. For if “the overriding value of the consumer lifestyle is the unlimited freedom of choice and the possibility of returning the goods (Pasikowski 2015, p. 64), then due to the increase in the number of commercial transactions, the demand for money must increase. Since the amount of money is limited, the problem of a zero-score game arises: for someone to have more, someone else has to have less. It is true that economic growth improves the living conditions of all, even the poorest, but not all benefit from it equally. As the quality of life in general increases, the disparities in property status between people keep increasing, leading to tensions and conflicts.

Contrary to the classical economists, Marxists, especially the Soviet ones, achieved success in the economic field in the interwar period. However, they did so by methods that contradicted their own theories. For example, high incomes obtained in the Soviet Union by intellectuals contradicted the Marxist theory of value that is to be created only by the physical work of people (Pszczółkowski 1936, p. V). There were also cases of using, twenty years after the October-October revolution, early capitalist methods of management in heavy industry (Berson 1936, pp. 151-152, 298) There were failures where the assumptions of Marx's theory were applied in practice. The assumption that value is the social labor of producers embodied in a commodity (Academy of Sciences of the USSR 1964, p. 54) made it necessary to throw goods provided by nature beyond the scope of economic interests (Lange, 1978, pp. 16-17). Excluding natural resources from the economic calculation inevitably led to irreversible environmental losses. The assumption that labor inputs used to produce specific goods always increase their value resulted in the lack of economic rationality of production. Mathias Binswanger (2012, p. 47), explaining the mechanism of the emergence of economic nonsense, gives the example of Soviet shoe factories which, in order to implement and exceed production plans, developed shoe models so as to use as much raw material as possible for their production (objectified work). As a result, a heavy and uncomfortable product was obtained. It is not advisable to cite further examples of the inefficiency

radzieckich zakładów obuwniczych, które w celu realizacji i przekraczania planów produkcji opracowywały modele butów tak, by na ich wykonanie zużywać możliwie dużo surowca (praca uprzedmiotowiona). W rezultacie uzyskiwano produkt ciężki i niewygodny. Przytaczanie kolejnych przykładów niesprawności gospodarki opartej na założeniach ekonomii marksistowskiej nie jest celowe. Dostarczyć ich może na przykład cytowany wyżej zbiór reportaży z Rosji napisanych przez korespondenta Gazety Polskiej w Moskwie Jana Otmar Bersona.

Upadek ZSRR w krajach demokratycznych uznano optymistycznie za dowód na to, że proces dziejowy, w sposób konieczny i nieodwracalny prowadzi do kapitalizmu w sferze gospodarczej i do demokracji liberalnej w sferze politycznej (Liszkowska E. 2013, s. 69). Jednak zjawiska, wydarzenia i procesy polityczne, jakie ujawniły się w latach następnych, studzą ten optymizm i skłaniają do zainteresowania się koncepcją Stanisława Pszczółkowskiego. Tym bardziej, że na tych samych założeniach teoretycznych oparta została ekonomia energetyczna stworzona w Stanach Zjednoczonych przez Howarda Thomasa Oduma w latach 70. ubiegłego wieku. Niestety wypadki i procesy historyczne, jakie miały miejsce po roku 1939 sprawiły, że dorobek amerykański ma w naszym kraju zwolenników i kontynuatorów, rodzimy odszedł w zapomnienie, mimo, że jest, co najmniej tak samo, a może nawet bardziej znaczący. W dalszej części opracowania przedstawiono fragment koncepcji Pszczółkowskiego uzupełniony i skorygowany w oparciu o późniejsze koncepcje ekonomiczne i przemyslenia autora opracowania.

Założenia ekonomii energetycznej

Czterdzieści lat przed H. T. Odumem polski uczynek uznał, że ani hedonizm, na którym opiera się liberalizm, ani materializm do którego odwołują się koncepcje marksistowskie nie dają solidnych podstaw dla budowy systemu gospodarczego, mogącego stawić czoło narastającym wyzwaniom. Postanowił odwołać się do sprzeciwiającego się hedonizmowi spirytualizmu oraz idealizmu będącego w opozycji do materializmu i zbudować własny idealistyczno-spirytualistyczny model ekonomiczny. Wykorzystał w tym celu założenia filozofii energetycznej niemieckiego fizykochemika i filozofa przyrody Wilhelma Ostwalda¹, którego poglądy podzielało dwóch innych wybitnych uczonych tego okresu: matematyk Georg Helm i fizyk Ernst Mach. Podejście ostwaldowskie nakazywało wszelkie zjawiska występujące w przyrodzie traktować jako skutek przemian energii. Przyjmując to założenie, Stanisław Pszczółkowski użyteczność zdefiniował jako zdolność do zwiększania zasobów energii użytecznej człowiekowi [Pszczółkowski 1936, s.9],

¹ Lauréat Nagrody Nobla w dziedzinie chemii w roku 1909.

of an economy based on the assumptions of a Marxist economy. They can be provided, for example, by the aforementioned collection of reports from Russia written by Jan Otmar Berson, the correspondent of *Gazeta Polska* in Moscow.

The collapse of the USSR in democratic countries was optimistically regarded as evidence that the historical process necessarily and irreversibly leads to capitalism in the economic sphere and to liberal democracy in the political sphere (Liszkowska E. 2013, p. 69). However, the phenomena, events and political processes that emerged in the following years dampened this optimism and prompted interest in the concept of Stanisław Pszczółkowski. The more so because the energy economy created in the United States by Howard Thomas Odum in the 1970s was based on the same theoretical assumptions. Unfortunately, the events and historical processes that took place after 1939 meant that the American achievements have supporters and followers in our country, the Polish one has gone into oblivion, even though it is at least the same, and maybe even more significant. In the further part of the study, a fragment of Pszczółkowski's concept was presented, supplemented and corrected on the basis of later economic concepts and the reflections of the author of the study.

Assumptions of energy economy

Forty years before H. T. Odum, the Polish scientist decided that neither the hedonism on which liberalism is based nor the materialism to which Marxist concepts refer provide a solid basis for building an economic system that could face the growing challenges. The article presents the concept of moral credit, which was introduced into Polish economic thought by Stanisław Pszczółkowski, an outstanding, though little known today, economist of the Second Polish Republic. It is one of the key concepts of exchange theory in his concept of energy economy. For this purpose, he used the assumptions of the energy philosophy of the German physicochemist and philosopher of nature, Wilhelm Ostwald¹, whose views were shared by two other eminent scientists of the period: the mathematician Georg Helm and the physicist Ernst Mach. The Ostwald approach required that all phenomena occurring in nature be treated as a result of energy transformations. Assuming this assumption, Stanisław Pszczółkowski defined utility as the ability to increase human energy resources [Pszczółkowski 1936, p. 9], and val-

¹ Nobel laureate in chemistry in 1909.

a wartość, bogactwo, majątek itp., – jako nagromadzone zasoby tej energii².

Energetyczna definicja wartości wymusza włączenie w zakres zainteresowania ekonomistów szerokiej gamy dóbr niematerialnych mających zdolność powiększania energii duchowej człowieka. Nakazuje to do bogactw zaliczyć między innymi: dobro (prawo, moralność, etyka), prawdę (nauka, wiedza, mądrość, doświadczenie), piękno (sztuka, estetyka), uczucia (nadzieja, miłość, przyjaźń, solidarność, ambicja, niechęć, nienawiść itp.). Wartość w tym ujęciu posiadają też twory przyrody w tym piękno, uzdolnienia i talenty człowieka. Przyjęcie energetycznego sposobu patrzenia na świat otwiera, zatem pole do dyskusji o wartości człowieka. Zapoczątkował ją Pszczółkowski (1936), a współcześnie, choć na gruncie koncepcji Oduma, rozwija ją Mieczysław Dobija (2004, 2009).

W myśl koncepcji Stanisława Pszczółkowskiego dobra niematerialne mają większą wartość od dóbr materialnych, dlatego, że dobra niematerialne na przykład wiedza, zdolności, doświadczenie pozwalają człowiekowi tworzyć i efektywnie wykorzystywać dobra materialne. Za największą wartość Pszczółkowski uznał prawdę. Mimo solidnego umotywowania tej tezy, w świetle późniejszych wydarzeń, których ofiarą padł również autor koncepcji, nie sposób, zaprzeczyc Benedyktowi XVI, który podkreślił, iż: „...przekonanie o tym, że ekonomia (...) nie musi ulegać «wpływowi» o charakterze moralnym, doprowadziło człowieka do tego, że nadużył narzędzia, jakim jest ekonomia, w sposób wręcz niszczycielski. Z czasem przekonania te doprowadziły do powstania systemów gospodarczych, społecznych i politycznych, które podeptały wolność osoby i grup społecznych” (Benedykt XVI n. 34). W energetycznej hierarchii wartości trzeba, zatem dowartościować i wyeksponować, będące fundamentem etyki, uczucia altruistyczne. Uczuciom egoistycznym (ambicja, niechęć, nienawiść itd.) mimo ich zdolności do pobudzania ogromnych pokładów ludzkiej energii, ze względu na ich niekiedy „niszczycielski” charakter, należy przyznać znacznie niższą wagę.

Inna, niż powszechnie wyznawana obecnie hierarchia wartości nakazuje znacznie rozszerzyć pojęcie kredytu.

Kredyt sensu largo – jego znaczenie gospodarcze i cywilizacyjne

Istotą kredytu jest przeniesienie na inne osoby części, zwykle występujących łącznie, praw do posiadania, przenoszenia własności na inne osoby, użytkowania, zarządzania i czerpania korzyści (Staniek 2009, s. 43). W przypadku rozdzielenia tej wiązki praw, ktoś jest właścicielem dóbr, a ktoś inny nimi zarządza, użytkuje i czerpie korzyści z tego tytułu (Pszczółkowski 1936, s. 263). Rozdzielenie

ue, wealth, property, etc. - as accumulated resources of this energy².

The energetic definition of value forces the inclusion in the scope of economists' interest of a wide range of intangible goods that have the ability to increase human spiritual energy. This makes riches include, among others: good (law, morality, ethics), truth (science, knowledge, wisdom, experience), beauty (art, aesthetics), feelings (hope, love, friendship, solidarity, ambition, aversion, hatred, etc.). In this approach, also the creations of nature, including beauty, talents and human talents, have value. Adopting an energetic way of looking at the world opens up the field for a discussion about human value. It was initiated by Pszczółkowski (1936), and nowadays, although on the basis of Odum's concept, it is being developed by Mieczysław Dobija (2004, 2009).

According to Stanisław Pszczółkowski's concept, intangible goods have a greater value than material goods, because intangible goods, such as knowledge, abilities, and experience, allow a person to create and use material goods effectively. Pszczółkowski considered the truth to be the greatest value. Despite the solid justification of this thesis, in the light of subsequent events, the victim of which was also the author of the concept, it is impossible to deny Benedict XVI, who emphasized that: "... the belief that the economy (...) does not have to be "influenced" by a powerful moral, has led man to misuse the tool of economy in a devastating way. Over time, these beliefs led to the emergence of economic, social and political systems that trampled the freedom of individuals and social groups" (Benedict XVI n. 34). Therefore, in the energetic hierarchy of values, it is necessary to appreciate and expose the altruistic feelings that are the foundation of ethics. Selfish feelings (ambition, aversion, hatred, etc.), despite their ability to stimulate enormous amounts of human energy, due to their sometimes "destructive" nature, should be given much less weight.

The hierarchy of values different from the currently accepted hierarchy requires the notion of credit to be significantly expanded.

Credit in the broad sense – its economic and civilization significance

The essence of the loan is the transfer to other people of some, usually jointly, rights to: possession, transfer of ownership to other people, use, management and reap benefits (Staniek 2009, p. 43). If this bundle of rights is separated, someone is the owner of the goods, and someone else manages, uses and benefits from it (Pszczółkowski 1936, p. 263).

² Identycznie pojęcie wartości zdefiniował H. T. Odum, który, jako ekolog badał obieg materii i przepływ energii w ekosystemach.

² The concept of value was defined in the same way by H. T. Odum, who, as an ecologist, studied the circulation of matter and the flow of energy in ecosystems.

wiązki praw własności bez zgody właściciela nazywa się potocznie kradzieżą, przywłaszczeniem, czasami zasiedzeniem. Gdy jednak właściciel wyraża aprobatę na udostępnienie części swoich praw, mamy do czynienia z nawiązaniem stosunków kredytowych – emisją kredytu. Takie podejście jest zgodne z powszechnie obowiązującymi definicjami, które pojęcie kredytu wywodzą od łacińskiego słowa „credere” (ufać, wierzyć) i przyjmują, że kredyt to, oddawanie na podstawie zaufania w użytkownika różnorodnych składników majątku (dóbr).

Kredyt można uznać za jedną z form praktycznej realizacji reguły wzajemności, która zdaniem socjologów obliguje każdego człowieka do adekwatnego odwzajemniania się za otrzymane dobro, tym, którzy ich dostarczyli (Cialdini 1996, s. 33-34). Regułę tę rodzaj ludzki bardzo silnie utrwalił w swojej kulturze. Stała się ona, jedną z najważniejszych instytucji ekonomicznych w rozumieniu ekonomii instytucjonalnej. Dzięki temu człowiek był w stanie rozwinąć różnorodne formy współpracy i stworzyć cywilizację, która, zdaniem Richarda Leakey'a (Leakey, Lewin 1978), czyni go gatunkiem wyjątkowym wśród wszystkich istot żyjących na Ziemi. Zdaniem Cialdiniego (1996, s. 34), zasada wzajemności, a więc kredyt, jest czynnikiem, który ukształtował gatunek ludzki.

Również w stworzonych przez Stanisława Pszczołkowskiego teoriach: produkcji (Pszczołkowski 1936, s. 91-245), wymiany (Pszczołkowski 1936, s. 264-462) i rozwoju gospodarczego (Pszczołkowski 1936, s. 202-260), kredyt jawi się, jako czynnik napędzający gospodarkę. Kredyt upowszechnił się, dlatego, że na wiele sposobów sprzyja wzrostowi efektywności działań gospodarczych. Zachęca producentów do wytwarzania dóbr w ilościach przekraczających ich własne potrzeby. Wytwórca, będąc przekonany, że gdy tę małą dla niego użyteczną, a więc niewiele wartą nadwyżkę, komuś zaoferuje, to z opóźnieniem, ale na pewno, otrzyma w zamian coś, co będzie miało dla niego znacznie większą wartość. Uzbrojony w taką nadzieję jest on bardziej skłonny do specjalizacji. Ta zwiększa wydajność pracy i umożliwia jej podział, poprawia wykorzystanie lokalnych zasobów. Zastosowanie kredytu w przypadku produktów mniej trwałych, takich jak żywność, przyspiesza ich konsumpcję, co redukuje straty związane z ubytkami naturalnymi. Kredyt umożliwia ponadto redukcję kosztów transakcyjnych, w tym pozwala oszczędzać czas, który będąc dobrem ekonomicznym jest całkowicie nieodnawialny.

Współcześnie, gdy ze względu na upowszechnianie się postaw konsumpcyjnych, liczy się natychmiastowe zaspokajanie potrzeb i zachcianek, często zgodnie z zasadą „buy now, pay later”³ (Filipiak 2018, s. 23), kredyt nabiera szczególnego znaczenia.

Ekonomia energetyczna za wartość uznaje energię użyteczną człowiekowi niezależnie od postaci w jakiej występuje. Dlatego przedmiotem kredytu

Separation of a bundle of property rights without the consent of the owner is commonly referred to as theft, appropriation, and sometimes usucaption. However, when the owner approves the sharing of some of his rights, we are dealing with the establishment of credit relations – the issue of a loan. This approach is consistent with the commonly used definitions that derive the concept of credit from the Latin word “credere” (to trust, believe) and assume that credit is giving back on the basis of trust in the use of various assets (goods).

Credit can be regarded as one of the forms of practical implementation of the rule of reciprocity, which, according to sociologists, obliges every person to adequately reciprocate for the goods received by those who provided them (Cialdini 1996, pp. 33-34). Humankind has firmly established this rule in its culture. It has become one of the most important economic institutions in terms of institutional economics. Thanks to this, man was able to develop various forms of cooperation and create a civilization which, according to Richard Leakey (Leakey, Lewin 1978), makes him a unique species among all living creatures on Earth. According to Cialdini (1996, p. 34), the principle of reciprocity, and therefore credit, is the factor that shaped the human species.

Also, in the theories created by Stanisław Pszczołkowski: production (Pszczołkowski 1936, pp. 91-245), exchange (Pszczołkowski 1936, pp. 264-462) and economic development (Pszczołkowski 1936, pp. 202-260), credit appears as a factor driving the economy. The credit has become widespread because in many ways it helps to increase the efficiency of economic activities. It encourages producers to produce goods in quantities exceeding their own needs. The producer, being convinced that when he offers the surplus of little use to him, and therefore a little-worthy surplus, will be delayed, but for sure he will receive something in return that will be of much greater value to him. Armed with such hope, he is more likely to specialize. This increases work efficiency and enables its division, and improves the use of local resources. Applying credit to less durable products, such as food, speeds up their consumption, which reduces losses due to natural wastage. The loan also allows you to reduce transaction costs, including saving time, which, being an economic good, is completely non-renewable.

Nowadays, when due to the spread of consumer attitudes, it is important to immediately satisfy needs and whims, often in accordance with the principle of “buy now, pay later”³ (Filipiak 2018, p. 23), credit takes on special importance.

Energy economy recognizes the value of energy useful to humans, regardless of the form in which it occurs. Therefore, the subject of credit can be energy contained in material (things) or intangible goods. Energy is also returned, and it can also be contained in various goods. The same or even the

³ Ang.: „kupuj teraz, płać później”.

³ Ang.: „buy now, pay later”.

może być energia zawarta w dobrach materialnych (rzeczach) lub niematerialnych. Zwrotowi również podlega energia, która też może być zawarta w rozmaitych dobrach. Zwrotowi nie musi podlegać to samo, ani nawet takie samo dobro. W związku z tym również wymiana handlowa dóbr musi być traktowana, jako proces emisji (udzielania) i likwidacji (spłaty) kredytu. Kredyt pieniężny staje się jedynie jedną z wielu z form kredytu sensu largo (Pszczółkowski 1936, s. 263-283). Rozszerzając tę myśl można postawić tezę, że jedną z przyczyn upowszechnienia się pieniądza, było to, że mógł on być wykorzystywany w transakcjach kredytowych jako uniwersalny zastaw⁴.

Założenia ekonomii energetycznej nakazują też inaczej interpretować relacje między uczestnikami procesu gospodarczego. Przykładowo: siłą nabywczą dysponuje właściciel dobra, a nie ten, kto ma pieniądze. Będąc człowiekiem racjonalnym (homo oeconomicus) posiadacz ma zdolność określenia wartości, jaką dla niego ma dobro. Posiada też władzę by żądać zwrotu tej wartości. Może oczekiwać „sum bajońskich”, jak i nie chceć nic w zamian. Podważa to lansowaną w dalszym ciągu tezę, iż coś jest tyle warte, ile chcą za to zapłacić.

Ponieważ większość transakcji można rozliczyć kredytem, czego przykładem jest weksel ciągniony, w procesie wymiany pieniądza sensu stricto, będący również zjawiskiem kredytowym⁵, jest niezbędny tylko na etapie wyprzedaży wytworzonych dóbr (Pszczółkowski 1936, s. 289-290). W tym momencie konieczne jest, bowiem powszechnie akceptowane zaświadczenie o posiadaniu przez nabywcę prawa do zakupu. Rolę takiego zaświadczenia pełni pieniądz, współcześnie skutecznie wypierany z rynku przez zapis cyfrowy na różnego rodzaju nośnikach.

Sprawiedliwość wymienna podstawą zaufania w transakcjach kredytowych

Kredyt wymaga zaufania, które umacnia się w warunkach powszechnego przestrzegania tak zwanej sprawiedliwości wymiennej. Sprowadza się ona do tego, że zwrotowi ma podlegać, co najmniej ta sama wartość, jaka została pożyczona. Emitent kredytu, otrzymuje w zamian, co najmniej tyle samo energii użytecznej, ile jej użyczył.

Jednak wartość, zdaniem ekonomistów (wyjątek stanowią marksiści), ma charakter subiektywny i nie jest czymś stałym. Zależy od okoliczności miejsca i czasu. Z punktu widzenia ekonomii energetycznej jest to konsekwencją tego, że wielkość energii użytecznej pozyskanej z poszczególnych dóbr zależy od sprawności procesów jej pozyskiwania, a ta jest różna w różnych warunkach. Przykładowo

same good does not have to be returned. Therefore, also the trade of goods must be treated as the process of issuing (granting) and liquidating (repaying) a loan. Money loan becomes only one of many forms of credit in the broad sense (Pszczółkowski 1936, pp. 263-283). Expanding this idea, one can put forward a thesis that one of the reasons for the popularization of money was that it could be used in credit transactions as a universal pledge⁴.

The assumptions of the energy economy also require a different interpretation of the relations between the participants of the economic process. For example: the owner of the goods has the purchasing power, not the one who has the money. Being a rational person (homo oeconomicus), the owner has the ability to determine the value of the good for him. It also has the authority to demand its return. He can expect “crazy sums” and not want anything in return. This undermines the continued thesis that something is worth as much as they want to pay for it.

Since most transactions can be settled with a loan, an example of which is a drawn promissory note, in the process of money exchange in the strict sense, which is also a credit phenomenon⁵, it is necessary only at the stage of selling the manufactured goods (Pszczółkowski 1936, pp. 289-290). At this point, it is necessary, because a commonly accepted certificate confirming that the buyer has the right to purchase. The role of such a certificate is played by money, nowadays effectively ousted from the market by digital recording on various types of media.

Exchangeable justice is the basis of trust in credit transactions

Credit requires trust, which is strengthened in the conditions of universal observance of so-called exchange justice. It boils down to the fact that at least the same value as was borrowed is to be returned. The loan issuer receives in return at least as much useful energy as it has lent it.

However, according to economists (with the exception of Marxists), value is subjective and not something permanent. It depends on the circumstances of the place and time. From the point of view of energy economy, this is a consequence of the fact that the amount of useful energy obtained from individual goods depends on the efficiency of the processes of obtaining it, and the latter is different under different conditions. For example, the efficiency of converting the chemical energy of a fuel into ki-

⁴ Zastaw upowszechnił się już w starożytności. Służył wzmocnieniu gotowości potencjalnych kredytodawców do udzielania pożyczek (Memches F. Stembler S. B., 2011, s. 107). Można przypuszczać, że zastaw pojawił się w Izraelu wcześniej, niż pieniądz.

⁵ Emitent pieniądza, którym zawsze jest jakaś uznana władza, pozostaje jego właścicielem, udzielając jednak prawa do jego wykorzystania, tym, którzy go w danym momencie posiadają.

⁴ The pledge was popular in antiquity. It served to strengthen the readiness of potential lenders to grant loans (Memches F. Stembler S. B., 2011, p. 107). It can be assumed that the pledge appeared in Israel earlier than the money.

⁵ A money issuer, where there is some recognized authority, always valid, granting the right to use it to those who follow it at a given moment.

sprawność przetwarzania energii chemicznej paliwa na energię kinetyczną pojazdu jest inna w lecie a inna zimą. Podobnie jak różne silniki, poszczególni ludzie, grupy społeczne, czy społeczeństwa charakteryzują się różną sprawnością ekonomiczną, co wykazał Karol Feliks Koneczny w pracy „Zawistość ekonomii od etyki” (1933).

Ponieważ sprawność przetwarzania energii zawartej w dobrach ulega zmianom, powszechnym zjawiskiem jest zmiana wartości dóbr. Mało kto dzisiaj wie, co to jest fiszbin, dziegieć, ambra, mimo, że jeszcze niedawno były to dobra wysoce użyteczne i cenne. W tym samym czasie mieszkańcy Podkarpacia używali zbierającej się na kałużach i bezwartościowej ropy naftowej do smarowania osi w furmankach.

Zmiana wartości dóbr powoduje, że zachowanie sprawiedliwości wymiennej nie wymaga, by zwrotowi podlegało to samo, ani tyle samo. Często się zdarza, że sprawiedliwa wielkość podlegająca zwrotowi wynosi zero. Jeżeli przywołać prawa sformułowane przez H. H. Gossena, trzeba uznać, że w miarę zaspokajania potrzeb maleje użyteczność (a więc wartość) dóbr wykorzystywanych w tym celu. Twierdzenie to jest łatwe do przeniesienia na grunt ekonomii energetycznej, gdyż w miarę wzrostu ilości energii przepływającej przez układ nasila się zjawisko jej entropii, co powoduje zmniejszanie się sprawności tego układu. Zatem malejąca użyteczność krańcowa powoduje, że te same dobra równocześnie posiadają niską (nawet zerową) wartość dla tych, którzy ich mają w nadmiarze i równocześnie wielką dla tych, którzy odczuwają ich niedosyt. Dlatego ludzie młodzi często trwonią zdrowie, po to tylko, by w wieku późniejszym zabiegać o nie, czasami za wielką cenę. Jedni wyrzucają jedzenie, podczas, gdy inni są gotowi ginąć lub zabijać, by je zdobyć. Ludzie bogaci wykazują w niektórych przypadkach tendencję do przypalania cygar banknotami, gdyż zasada malejącej użyteczności krańcowej dotyczy także pieniądza. Ponieważ wartość, nawet pieniędzy, nie jest czymś stałym i niezmiennym, gdy jest to możliwe i celowe, kredytodawca i kredytobiorca zawierają umowę możliwie precyzyjnie określającą: termin zwrotu, jego formę i wysokość ewentualnych opłat. Jej celem jest zabezpieczenie sprawiedliwości wymiany. W takim przypadku mamy do czynienia z instytucją kredytu formalnego.

Istota kredytu moralnego

Gdy jednak sprawiedliwa wartość oddawanego dobra, jest dla wierzyciela bliska zeru lub mniejsza od jego kosztów transakcyjnych związanych ze zwrotem, ewentualnie gdy dokonanie zwrotu jest niemożliwe⁶, należność może ulec umorzeniu, ale tylko po stronie wierzyciela. Będąca bardzo silnym imperatywem zasada wzajemności, sprowadzająca

netic energy of a vehicle is different in summer and different in winter. Like various engines, individual people, social groups or societies are characterized by different economic efficiency, which was demonstrated by Karol Feliks Koneczny in his work “Zawistość ekonomii od etyki” (1933).

Since the efficiency of processing the energy contained in goods varies, a common phenomenon is the change in the value of goods. Hardly anyone knows today what is underwire, tar, ambergris, even though not so long ago they were highly useful and valuable goods. At the same time, the inhabitants of Podkarpacie used worthless crude oil that accumulated in the puddles to lubricate the axles of the carts.

Changing the value of goods means that the preservation of exchange justice does not require the same or the same amount to be returned. Often times, a fair reimbursable amount is zero. If one invokes the laws formulated by H. H. Gossen, it must be concluded that as the needs are satisfied, the usefulness (and therefore the value) of goods used for this purpose decreases. This theorem is easy to transfer to the field of energy economy, because as the amount of energy flowing through the system increases, the phenomenon of its entropy increases, which reduces the efficiency of this system. Thus, diminishing marginal utility causes the same goods to simultaneously have a low (even zero) value for those who have them in excess and at the same time great for those who feel unsatisfied. That is why young people often squander their health only to seek it in later life, sometimes at a great cost. Some throw their food away, while others are ready to die or kill to get it. Rich people tend to burn cigars with banknotes in some cases, as the principle of diminishing marginal utility also applies to money. Since the value, even of money, is not something constant and unchanging, when it is possible and expedient, the lender and the borrower conclude an agreement that as precisely as possible specifies: the date of return, its form and the amount of any fees. Its purpose is to secure exchange fairness. In this case, we are dealing with the institution of a formal loan.

The essence of moral credit

However, when the fair value of the given good is for the creditor close to zero or less than his transaction costs related to the return, or when it is impossible to make the return⁶, the debt may be canceled, but only on the part of the creditor. The principle of reciprocity, which is a very strong imperative, at this point boils down to the moral pos-

⁶ Zwrot większości dóbr niematerialnych nie jest możliwy. Dotyczy to na przykład wiedzy, informacji, poręczenia, zaufania, szacunku itd.

⁶ Most intangible goods cannot be returned. This applies, for example, to knowledge, information, endorsement, trust, respect, etc.

się w tym momencie do postulatu moralnego: „wymagaj od siebie, choćby nikt od ciebie nie wymagał”, „Świat nie jest Ci winien warunków do życia. To od Ciebie należy się coś światu” (Sorkowicz 2019, s. 14), nie przestaje obowiązywać dłużnika. Jest on zobligowany do zwrotu wartości, jaką otrzymał. Zwykle jest to wartość znaczna, bo użyteczność dóbr, które otrzymał była dla niego wysoka. Jego zobowiązanie ulega jednak upłynnieniu. Przejmuje je społeczeństwo lub grupy społeczne, do których dłużnik należy, na tej samej zasadzie, jak instytucje finansowe gromadzą zobowiązania (papiery dłużne np. weksle, akcje, obligacje itp.). Ponieważ nie istnieje możliwość obiektywnej wyceny zobowiązania, wysokość i formę spłaty pozostawia się decyzji dłużnika, opartej na jego poczuciu słuszności i obowiązku. Ma on, zatem moralny obowiązek świadczenia na rzecz innych członków wspólnoty w tym na rzecz byłego kredytodawcy, który jest przecież członkiem społeczeństwa. Nie jest to jednak konieczne, a nawet wskazane. Chodzi, bowiem o to, by tworzyć łańcuch zobowiązań (Cialdini 1996, s. 34) oraz, kanał redystrybucji, dzięki któremu, zgodnie z poglądami austriackich marginalistów, wzrasta użyteczność i wartość wytworzonych dóbr. Takie rozwiązanie nazwano kredytem moralnym (Pszczółkowski 1936, s. 279).

Prawo korporacji do przejmowania zobowiązań moralnych swych członków

Spółeczeństwo przejmuje zobowiązania moralne, gdyż jest najpoważniejszym emitentem kredytu moralnego w postaci dóbr publicznych, społecznych zwanych też zasobami wspólnymi i dóbr klubowych (Staniek 2009, s. 95). Liczne dobra cechują się tym, że równocześnie może z nich korzystać wiele osób i nie powoduje to zmniejszenia ich zasobu. Tę cechę określa się „niekonkurencyjnością konsumpcji”. Dobrami takimi są między innymi: wiedza, bezpieczeństwo, estetyka, zdrowie, środowisko życia człowieka. Istnieją też dobra, ograniczenie dostępu, do których jest niemożliwe lub bardzo trudne. Tę właściwość ekonomia „niewyłącznością konsumpcji”. Dobra posiadające te cechy, a w szczególności te, które mają je obie (dobra publiczne) dają ich wytwórcom ograniczone możliwości uzyskiwania dochodu. Ludzie, bowiem niechętnie płacą za coś, co mogą mieć zawsze, za darmo i ad libitum. W przypadku dóbr publicznych, klubowych i wolnych zasobów ujawniają się zjawiska opisywane w literaturze, jako: „problem gapowicza” (Garbicz M. 2009, s. 159), „premia za nielojalność, (dezercję)” (Garbicz M. 2009b, s. 165) czy „problem wspólnego pastwiska” (Garbicz M. 2009c). Dlatego ukierunkowane na zysk podmioty sektora prywatnego nie są zainteresowane zwiększaniem ich podaży, czy ochroną. Wytwarzają je w zasadzie tylko, jako produkt uboczny swej działalności, przez ekonomistów określany mianem „dodatniego efektu zewnętrznego”. Przykładowo rolnicy uprawiając glebę poprawiają stan środowi-

tulate: “demand from yourself, even if no one asks you”, “The world does not owe you the conditions for living. The world deserves something from you” (Sorkowicz 2019, p. 14), the debtor does not cease to be binding. He is obliged to return the value he received. Usually, it is a significant value because the usefulness of the goods he received was high for him. However, his obligation is liquidated. They are taken over by the society or social groups to which the debtor belongs, on the same principle as financial institutions accumulate liabilities (debt securities, e.g., bills of exchange, shares, bonds, etc.). Since it is not possible to objectively assess the liability, the amount and form of repayment are left to the debtor’s decision, based on his sense of equity and obligation. Therefore, he has a moral obligation to provide benefits to other members of the community, including the former lender, who is, after all, a member of society. However, it is not necessary or even advisable. The point is to create a chain of obligations (Cialdini 1996, p. 34) and a redistribution channel through which, according to the views of Austrian marginalists, the utility and value of the goods produced increase. This solution was called a moral credit (Pszczółkowski 1936, p. 279).

The right of a corporation to assume the moral obligations of its members

The society takes over moral obligations because it is the most serious issuer of moral credit in the form of public goods, social goods also known as common resources, and club goods (Staniek 2009, p. 95). Many goods are characterized by the fact that they can be used by many people at the same time and this does not reduce their resource. This feature is termed ‘uncompetitive consumption’. Such goods are, among others: knowledge, safety, aesthetics, health, human living environment. There are also good, restricting access to which is impossible or very difficult. This property of economics is the “non-exclusivity of consumption.” Goods with these features, and in particular those with both (public goods), give their producers limited income opportunities. People are reluctant to pay for what they can have forever, for free and ad libitum. In the case of public goods, club goods and free resources, there are phenomena described in the literature as: “the problem of the free rider” (Garbicz M. 2009, p. 159), “bonus for disloyalty, (desertion)” (Garbicz M. 2009b, p. 165) or “the problem of the common pasture” (Garbicz M. 2009c). Therefore, profit-oriented private sector entities are not interested in increasing their supply or protecting them. They produce them basically only as a by-product of their activity, described by economists as the “positive external effect”. For example, farmers cultivating the soil improve the condition of the natural environment. This contributes to the improvement of the living

ska naturalnego. Przyczynia się to do poprawy warunków życia ludności. Tylko tyle tylko, że nie mogą jej nie uprawiać. Mogą natomiast stosować mniej chemii rolnej, by jeszcze skuteczniej chronić środowisko i żyjących w nim ludzi. Do tego trzeba ich jednak zmuszać (zakazy stosowania określonych substancji) lub zachęcać (dopłaty). Jest to postawa charakterystyczna nie tylko dla rolników. Przedsiębiorcy, ograniczając bezrobocie, zwiększają bezpieczeństwo społeczne, ale nie to jest ich celem. Celem gospodarki prywatnej jest, bowiem wypracowywanie zysku. Producenci decydują się emitować dodatnie efekty zewnętrzne tylko wtedy, gdy im się to opłaca (Garbicz 2009, s. 164). Bezdyskusyjne jest, zatem, twierdzenie o konieczności przejmowania produkcji dóbr publicznych przez sektor publiczny, który ma możliwość finansowania tej podaży środkami zbieranymi od społeczeństwa pod przykryciem (Stiglitz 2004, s. 149-177). Sektor ten utożsamiany jest zwykle z państwem, a więc z władzą polityczną. Jest to uproszczenie ułatwiające zrozumienie celowości udziału państwa w gospodarce, jednak utrudniające pełne pokazanie znaczenia kredytu moralnego, który występuje na wszystkich szczeblach organizacji społeczeństwa, a nie tylko w relacjach państwo-obywatel.

Kredyt moralny w układach korporacyjnych

Kredyt moralny, wymaga istnienia korporacji, czyli wspólnoty, która jednostce coś daje, i wobec której, następnie jednostka ta jest zobligowana. Wspólnotami takimi są państwo i społeczeństwo rozumiane, jako całość oraz wszelkie, formalne i nieformalne formy organizacji społeczeństwa, nawet tak efemeryczne jak ruchy społeczne (Żurawska 2019, s. 26–35), czy miejskie (Tomczyk 2017, s). Wszystkie one wytwarzają dobra publiczne lub klubowe o wielkiej wartości. Często też chronią przed zniszczeniem wspólne zasoby takie jak powietrze, czy przestrzeń. Dotyczy to również wspólnych pastwisk, przez ekonomistów traktowanych, jako symbol niszczenia własności wspólnej przez jej użytkowników i argument za upowszechnianiem własności prywatnej. Jednak do niszczenia zasobów wspólnych dochodzi jedynie wówczas, gdy los ludzi użytkujących jakiś zasób nie zależy od istnienia tego zasobu. Zwrócił na to uwagę papież Franciszek (2015, n. 146) pokazując rolę rdzennych mieszkańców określonych obszarów w utrzymaniu na nich równowagi ekologicznej. Oferują też one swoim członkom wartości takie jak wspólne cele i idee (Żurawska 2019, s. 27-30) oraz związaną z nimi nadzieję, poczucie partycypacji w życiu społecznym, które R. Layard (2009, s. 69-89) zalicza do filarów szczęścia jednostki.

Ponieważ wszystkie korporacje udzielają swoim członkom dostępu do dóbr o znacznej wartości, mają zatem prawo oczekiwać od nich spłaty zobowiązań moralnych. Rodzina daje człowiekowi życie, które podtrzymuje do momentu, gdy jest on w stanie zadbać o siebie sam. Jest ona także pierw-

skimi warunkami życia ludności. Tylko tyle tylko, że nie mogą jej nie uprawiać. Mogą natomiast stosować mniej chemii rolnej, by jeszcze skuteczniej chronić środowisko i żyjących w nim ludzi. Do tego trzeba ich jednak zmuszać (zakazy stosowania określonych substancji) lub zachęcać (dopłaty). Jest to postawa charakterystyczna nie tylko dla rolników. Przedsiębiorcy, ograniczając bezrobocie, zwiększają bezpieczeństwo społeczne, ale nie to jest ich celem. Celem gospodarki prywatnej jest, bowiem wypracowywanie zysku. Producenci decydują się emitować dodatnie efekty zewnętrzne tylko wtedy, gdy im się to opłaca (Garbicz 2009, p. 164). Therefore, it is indisputable that it is necessary to take over the production of public goods by the public sector, which is able to finance this supply with funds collected from society under duress (Stiglitz 2004, pp. 149-177). This sector is usually identified with the state, and thus with political power. It is a simplification that makes it easier to understand the purposefulness of the state's participation in the economy, but it makes it difficult to fully show the significance of moral credit, which occurs at all levels of society organization, and not only in relations between the state and the citizen.

Moral credit in corporate systems

Moral credit requires the existence of a corporation, i.e., a community that gives something to an individual and to which the individual is then obliged. Such communities are the state and society understood as a whole and all formal and informal forms of society organization, even as ephemeral as social movements (Żurawska 2019, pp. 26–35) or urban movements (Tomczyk 2017, p). They all produce public or club goods of great value. It also often protects common resources such as air or space from destruction. This also applies to common pastures, treated by economists as a symbol of the destruction of common property by its users and an argument for the dissemination of private property. However, the destruction of shared resources occurs only when the fate of people using a resource does not depend on the existence of that resource. This was pointed out by Pope Francis (2015, n. 146), showing the role of indigenous inhabitants of certain areas in maintaining their ecological balance. They also offer their members values such as common goals and ideas (Żurawska 2019, pp. 27-30) and the associated hope, a sense of participation in social life, which R. Layard (2009, pp. 69-89) includes among the pillars of the happiness of the individual.

Since all corporations grant their members access to goods of considerable value, they have the right to expect from them payment of moral obligations. The family gives man a life that it maintains until he is able to take care of himself. It is also the first educational and tutorial institution. In relation to its weaker members (e.g., the sick), it fulfills

szą instytucją edukacyjną i wychowawczą. Wobec słabszych jej członków (np. chorzy) spełnia funkcje opiekuńcze. Bliższe i dalsze otoczenie społeczne wspiera rodzinę w zapewnieniu bezpieczeństwa, wypełnianiu roli edukacyjnej i wychowawczej. Grupy towarzyskie zawodowe dbają o bezpieczeństwo swych członków, ułatwiają, a niekiedy organizują przepływ wiedzy, zapewniają im prestiż, szacunek itp. Społeczeństwo jako całość, pomijając wymienione wcześniej funkcje utrzymuje każdego członka, zgłaszając popyt na wytwarzane przez niego dobra i wynagradzając za wykonaną pracę.

Należy zauważyć, że jeszcze w czasach zupełnie niedawnych, każdy człowiek musiał należeć do jakiejś korporacji: plemienia, klanu, wspólnoty terytorialnej takiej jak greckie polis, czy średnio-wieczna wieś, dzielnicę w mieście, klasy społecznej takiej jak: duchowieństwo, szlachta, mieszczaństwo (Witkowska 1911, s. 152-160), cechu, bractwa itd. W obliczu potęgi natury i niedostatku sił zdolnych utrzymać ład społeczny, grupa była warunkiem elementarnego bezpieczeństwa jednostki. Człowiek poza nią może być wolny, lecz na pewno bezsilny. Także współcześnie ludzie żyjący w trudnych warunkach tworzą silne struktury korporacyjne. *Wiele osób w takich warunkach potrafi nawiązać relacje przynależności i współistnienia, przekształcające przełudnienie w doświadczenie wspólnoty, w którym pękają mury własnego „ja” i pokonywane są bariery egoizmu.* (Franciszek, n. 149).

To, co jednostka dostaje od społeczeństwa, jest w części kredytem formalnym precyzyjnie określonym w prawach regulujących powinności jednostki względem państwa (podatki i różne świadczenia osobowe). Również organizacje formalne i nieformalne określają swoje roszczenia w statutach, regulaminach, kodeksach etycznych, honorowych itp.

Ponadto, społeczeństwo i tworzące je korporacje oczekują, by ich członkowie, spłacali kredyt moralny wykorzystując to, co zostaje im po zapewnieniu sobie minimum godnej egzystencji. Spodziewają się, że z poczucia słuszności i obowiązku będą oni: „głodnych karmić, spragnionych poić, nagich odziewać, przyjmować podróżnych, pocieszać więźniów, nawiedzać chorych, grzebać zmarłych, upominać grzeszących, pouczać nieumiejętnych, wątpięcym dobrze radzić, strapionych pocieszać, urazy zapominać”. Te uniwersalne zalecenia, zawierają nawet niepisane kodeksy grup przestępczych przewidujące przykładowo gotowość do zaspakajania potrzeb grupy (Domański 2013, s. 92), czy udzielanie pomocy i ochrony członkom grupy w przypadku pociągnięcia ich do odpowiedzialności karnej (Hołyst, 2004, s. 73-74).

Najczęstszymi formami spłaty kredytu moralnego są:

- wywiązywanie się ze zobowiązań rodzinnych, grupowych, koleżeńskich;
- dobroczynność;
- ofiarność publiczna;
- udzielanie stypendiów bezzwrotnych;
- wolontariat.

a protective function. Closer and further social environment supports the family in ensuring safety, fulfilling the educational and upbringing role. Professional social groups care for the safety of their members, facilitate and sometimes organize the flow of knowledge, provide them with prestige, respect, etc. Society as a whole, apart from the functions mentioned above, maintains each member, reporting the demand for the goods he produces and rewarding for the work done.

It should be noted that even in quite recent times, every man had to belong to some corporation: a tribe, a clan, a territorial community such as the Greek polis, or a medieval village, a neighborhood within a city, a social class such as: clergy, nobility, bourgeoisie (Witkowska 1911, pp. 152-160), guild, brotherhood, etc. In the face of the power of nature and the scarcity of forces capable of maintaining the social order, the group was a condition for the elementary safety of the individual. The man outside her may have been free, but certainly powerless. Even today, people living in difficult conditions create strong corporate structures. *In such conditions, many people are able to establish relationships of belonging and coexistence, which transform overpopulation into a community experience in which the walls of their own “I” are broken and barriers of selfishness are overcome.* (Francis, n. 149).

What the individual gets from society is in part a formal credit precisely defined in the laws governing the individual's obligations to the state (taxes and various personal benefits). Also, formal and informal organizations define their claims in statutes, regulations, codes of ethics, honor, etc.

Moreover, society and the corporations that form them expect their members to pay off their moral credit using what is left for them after securing a minimum of a decent existence. They expect that out of a sense of righteousness and duty, they will: “feed the hungry, the thirsty to drink, clothe the naked, receive travelers, console prisoners, visit the sick, bury the dead, admonish the sinners, instruct the unskillful, advise doubters well, comfort the afflicted, forgotten”. Moreover, society and the corporations that form them expect their members to pay off their moral credit using what is left for them after securing a minimum of a decent existence.

The most common forms of moral credit repayment are:

- meeting family, group and friends' obligations;
- charity;
- public donation;
- providing non-returnable scholarships;
- volunteering.

Kredyt moralny wobec różnych korporacji i związków z tym konflikt interesów

Każdy jest równocześnie członkiem wielu korporacji i wobec każdej z nich ma zobowiązania moralne. Kredyt moralny może zostać spłacony jednej wybranej przez dłużnika. Tak postępował na przykład Hipolit Wawelberg należący do europejskiej elity finansowej, mieszkając w Petersburgu, finansował wiele dzieł w Warszawie w tym budowę tanich mieszkań dla robotników. Czynił tak, dlatego, że jego rodzina właśnie w tym mieście podniosła się z nizin społecznych. Takich przykładów jest wiele (Lusawa 2020, s. 86).

Problem powstaje natomiast wówczas, gdy dłużnik, którąś z korporacji, do których należy, uzna za wyższą, lepszą, silniejszą od innych. Żyje on wówczas w „wielowymiarowym systemie społecznym kierującym się często sprzeczną logiką” (Zarycki 2007, s. 13). Wielość systemów ocen powoduje często dysfunkcjonalność kredytu moralnego.

Szczególnie złożona jest sytuacja członków elit grup „słabszych”, którzy będąc pośrednikami między grupami starają się opisać jednych w sposób zrozumiały dla drugich (Zarycki 2007, s. 15). Jeśli jednak przyjmą wyłącznie wartości grupy uznanej przez siebie za dominującą, słabnie w nich poczucie słuszności i obowiązku wobec korporacji uważanych za słabsze. Jeżeli nawet w dobrej wierze dążą do narzucenia im wartości i rozwiązań charakterystycznych dla grup „silniejszych”, to tym samym ułatwiają eksploatację grupy „słabszą”. Zmieniają, bowiem warunki gry ekonomicznej, na które społeczność „słabsza” nie jest przygotowana. Korporacja grającej na własnych warunkach, zdobywa przewagę nawet, jeśli jej wcześniej taką nie miała. Budzi to opór pozostałej części elit, co nieuchronnie prowadzi do konfliktu wewnątrz korporacji słabszej. Opowiedzenie się po którejś ze stron zależy od wielu czynników, wśród których kredyt moralny odgrywa ważną rolę. Jest jednak sprawą indywidualną, często będącą wynikiem zbiegu okoliczności. Bardzo często, w takiej sytuacji ujawniają się postawy dwulicowe. Skutkiem tego niemal podstawową cechą korporacji słabych jest ich podział na opcję pro i anty rodzimą (Zarycki 2000, s. 15).

Społeczeństwo, jako całość jest zawsze słabsze w stosunku do zmotywowanych, zwartych i mogących łatwiej koordynować działania mniejszych grup zawodowych, politycznych, światopoglądowych, religijnych itp. Opisane prawidłowości można dostrzec na wszystkich szczeblach organizacji społeczeństwa. W rodzinach, grupach towarzyskich problem pojawia się wówczas, gdy któryś z członków zrobi tak zwaną karierę i przestaje pamiętać o zobowiązaniach moralnych. Na poziomie przedsiębiorstwa przejawia się on w relacjach załoga-kierownictwo średniego szczebla – ścisły zarząd. Wspólnoty lokalne, regionalne i ponadregionalne wstrząsane są często konfliktami na poziomie ciał przedstawicielskich.

Moral credit to various corporations and the associated conflict of interest

Everyone is simultaneously a member of many corporations and has moral obligations to each of them. Moral credit can be repaid by one chosen by the debtor. For example, Hipolit Wawelberg, a member of the European financial elite, did this, while living in St. Petersburg, he financed many works in Warsaw, including the construction of cheap housing for workers. He did so because his family rose from the lowlands in this city. There are many such examples (Lusawa 2020, p. 86).

The problem arises when the debtor considers one of the corporations to which he belongs to be higher, better, stronger than others. He lives then in a “multidimensional social system often guided by contradictory logic” (Zarycki 2007, p. 13). The multiplicity of evaluation systems often causes moral credit dysfunction.

The situation of members of the elite of the “weaker” groups, who act as intermediaries between the groups, is particularly complex. try to describe some in a way that is understandable to others (Zarycki 2007, p. 15). However, if they only accept the values of the group, they consider to be dominant, their sense of rightness and duty towards corporations considered to be weaker weakens. Even if they strive in good faith to impose on them the values and solutions characteristic of the “stronger” groups, they thus facilitate the exploitation of the “weaker” group. They change the conditions of the economic game for which the “weaker” community is not prepared. Corporation, playing on its own terms, gains an advantage even if it did not have one before. This arouses resistance from the rest of the elite, which inevitably leads to a conflict within the weaker corporation. Choosing a side depends on many factors, among which moral credit plays an important role. However, it is an individual matter, often the result of a coincidence. Very often, in such a situation two-faced attitudes emerge. As a result, an almost basic feature of weak corporations is their division into pro and anti-native options (Zarycki 2000, p. 15).

The society as a whole is always weaker in relation to the motivated, cohesive and able to more easily coordinate the activities of smaller professional, political, worldview, religious groups, etc. The described regularities can be seen at all levels of society organization. In families and social groups, the problem appears when one of the members makes a so-called career and stops remembering about moral obligations. At the enterprise level, it manifests itself in the relationship between the staff and middle management – top management. Local, regional and supra-regional communities are often shaken by conflicts at the level of representative bodies.

Kredyt moralny wobec korporacji obcych

Poszczególni ludzie, grupy społeczne, a nawet społeczeństwa mogą z poczucia słuszności i obowiązku świadczyć na rzecz innych społeczności. Historia dostarcza wielu przykładów funkcjonowania kredytu moralnego na poziomie ponadnarodowym. Zobligowanymi do ich spłaty mogą się czuć narody, a innym razem ich przedstawiciele. Cialdini (1996, s. 35) podaje przykład przeżywającej klęskę głodu Etiopii, która, mimo to, w roku 1985 ofiarowała na rzecz ofiar trzęsienia ziemi w Meksyku 5000 dolarów, jako rewanż za pomoc otrzymaną pięćdziesiąt lat wcześniej. Bułgarzy ofiarowali Polsce niewielki fragment swojego terytorium w zamian za wysłania przez nasz kraj szpitala po trzęsieniu ziemi w roku 1928. Merian C. Cooper, prawnik pułkownika Johna Coopera przyjaciela Kazimierza Pułaskiego, służący w latach pierwszej wojny światowej w lotnictwie amerykańskiego korpusu ekspedycyjnego we Francji, chcąc spłacić dług, jaki jego zdaniem, ciążył na USA wobec Polski, doprowadził do utworzenia polsko-amerykańskiej eskadry lotniczej, która w wojnie 1920 r. oddała wielkie usługi walcząc z konną armią Budionnego. Tradycje tej jednostki zachowano do września roku 1939. Następnie kontynuował je walczący w ramach RAF Dywizjon 303. Witold Urbanowicz polski dowódca tej jednostki, po zakończeniu tury bojowej, został skierowany do USA. Tam, uważając za słuszne, by spłacić polski dług wobec USA, oddał się do dyspozycji rządu amerykańskiego. Jako jedyny Polak walczył w Chinach. Podobnych epizodów znajdziemy wiele w stosunkach polsko-węgierskich, polsko-gruzyńskich, polsko-bułgarskich.

Podsumowanie

Kredyt moralny może wydać się instytucją dziwną. Z ekonomicznego punktu widzenia jest jednak rozwiązaniem wysoce efektywnym, co czyni go jedną z ważniejszych instytucji społecznych. Dzięki wzajemnym świadczeniom sprzyja budowaniu zaufania na wszelkich poziomach organizacji społeczeństwa, co, jak wykazano, na wiele sposobów podnosi sprawność procesów gospodarczych. Ułatwia tworzenie kredytu sensu stricto. Jeśli bowiem większość ludzi spłaca kredyt moralny, respektuje też zobowiązania kredytu formalnego. To zmniejsza ryzyko kredytowe znajdujące odzwierciedlenie w jego cenie. Wzmacniając więzi społeczne, wpływa na poziom bezpieczeństwa społecznego w trzech jego aspektach: 1/ bezpieczeństwa socjalnego, gdyż kredyt moralny sprzyja wspieraniu słabszych członków wspólnot; 2/ bezpieczeństwa wspólnotowego; i 3/ bezpieczeństwa rozwojowego, (Charymska E., 2015, s. 7 za: Leszczyński 2011). Ponadto jest ważnym elementem samowychowania człowieka, którego znaczenie przedstawiła Anastazja Sorkowicz (2019, s. 7-16). Jest, zatem celowe i pożądane przywrócenie pojęcia kredytu moralnego

Moral credit to foreign corporations

Individuals, social groups, and even societies can, out of a sense of rightness and responsibility, bear witness to other communities. History provides many examples of how moral credit functions at the supranational level. Nations, and sometimes their representatives, may feel obliged to pay them back. Cialdini (1996, p. 35) gives the example of famine-ridden Ethiopia, which nevertheless donated \$ 5,000 to victims of the Mexican earthquake in 1985 as a rematch for the aid received fifty years earlier. The Bulgarians offered Poland a small part of their territory in exchange for sending a hospital by our country after the earthquake in 1928. Merian C. Cooper, great-grandson of Colonel John Cooper's friend Kazimierz Pulaski, during the First World War in the American Expeditionary Force in France wanting to pay off the debt that, in his opinion, was on the US to Poland, he led to the creation of a Polish-American air squadron, which in the war of 1920 gave great services fighting against the mounted army of Budyonny. The traditions of this unit were preserved until September 1939. Then, they were continued by the 303 Squadron fighting in RAF. Witold Urbanowicz, the Polish commander of this unit, after the end of the combat round, was assigned to the USA. There, considering it right to pay off the Polish debt to the USA, he placed himself at the disposal of the American government. He was the only Pole to fight in China. We can find many similar episodes in Polish-Hungarian, Polish-Georgian and Polish-Bulgarian relations.

Summary

Moral credit may seem like a strange institution. From the economic point of view, however, it is a highly effective solution, which makes it one of the most important social institutions. Thanks to mutual benefits, it helps to build trust at all levels of society's organization, which has been shown to increase the efficiency of economic processes in many ways. It facilitates the creation of a loan in the strict sense. This is because if the majority of people repay moral credit, they also respect formal credit obligations. This reduces the credit risk reflected in its price by strengthening social ties, it influences the level of social security in three of its aspects: 1 / social security, as moral credit is conducive to supporting weaker members of communities; 2 / community security; and 3 / development security, (Charymska E., 2015, p. 7 after: Leszczyński 2011). In addition, it is an important element of human self-upbringing, the meaning of which was presented by Anastazja Sorkowicz (2019, pp. 7-16). The first step in this direction should be the introduction of the concept in question into the dictionary of eco-

go w świadomości społecznej. Pierwszym krokiem w tym kierunku powinno być wprowadzenie omawianego pojęcia do słownika terminów ekonomicznych, gdyż obecnie tezy mające uzasadnienie ekonomiczne, posiadają dużą siłę oddziaływania.

conomic terms, because currently theses that have economic justification have a great impact.

Literatura/ References:

1. Akademia Nauk ZSRR (1966) *Ekonomia Polityczna Podręcznik*, Warszawa, Książka i Wiedza.
2. Berson J. O. (1936) *Kreml na biało*, Warszawa, Towarzystwo Wydawnicze „Rój”.
3. Benedykt XVI (2009) *Caritas in veritate*, Libreria Editrice Vaticana.
4. Bilska B., Grzesińska W., Tomaszewska M., Rudziński M. 2014, *Marnotrawstwo żywności jako przykład nieefektywnego zarządzania w gospodarstwach domowych*, Roczniki Naukowe Stowarzyszenie Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu tom XVII zeszyt 4.
5. Binswanger M., (2010), *Tretmühlen des Glücks. Wir haben immer mehr und werden nicht glücklicher. Was können wir tun?* Freiburg-Basel-Wien, Herder.
6. Binswanger M., (2012), *Sinnlose Wettbewerbe Warum wir immer mehr Unsinn produzieren*, Freiburg-Basel-Wien, Herder.
7. Cialdini R. 1996, *Wywieranie wpływu na ludzi teoria i praktyka*, Gdańsk, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
8. Charymska E., (2015), *Człowiek w obliczu wyzwań współczesności*, Rozprawy Społeczne Tom IX, nr 2, s. 5-13.
9. Dobija Mieczysław 2004: Zgodność płacy z wartością pracy jako zasada równowagi ekonomicznej, nierówności społeczne a wzrost gospodarczy. *Polityka społeczno-ekonomiczna*, Zeszyt nr 4, Uniwersytet Rzeszowski, Katedra Teorii Ekonomii, Rzeszów, s. 27-43.
10. Dobija Mieczysław 2009: Stała ekonomiczna jako miernik naturalnego potencjału wzrostu. *MBA* nr 6, s. 42-53].
11. Domański M. A., (2013), *Przestępczość zorganizowana w RP po 1989 roku*, *Securitologia* Nr 2, s. 85-95.
12. Filipiak, O. (2018). *Nowe trendy w konsumpcji we współczesnym społeczeństwie*. *Refleksja Socjologiczna*, Tom XII, nr 4, s. 22-27.
13. Franciszek (2015) *Encyklika Laudato Si' Poświęcona trosce o wspólny dom*, Drukarnia Watykańska https://w2.vatican.va/content/dam/francesco/pdf/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si_pl.pdf
14. Filipiak O. (2018). *Nowe trendy w konsumpcji we współczesnym społeczeństwie*. *Refleksja socjologiczna*. *Rozprawy Społeczne*, Tom IV, nr 12, s. 22-27.
15. Garbicz M. (2009a), *Asymetria informacji* [w:] Garbicz M., Staniek Z., *Mikroekonomia Problemy zawodności rynku*, Warszawa, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Menedżerskiej w Warszawie, s. 125-142.
16. Garbicz M. (2009b), *Defekt kooperacji* [w:] Garbicz M., Staniek Z., *Mikroekonomia Problemy zawodności rynku*, Warszawa, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Menedżerskiej w Warszawie, s. 157-172.
17. Hołyst B. (2004), *Kryminalistyka*, Warszawa, Wydawnictwo Prawnicze Nexis Lexis.
18. Koneczny K. F., (1933), *Zawistość ekonomii od etyki*, Lwów, „Życie Gospodarcze”.
19. Layard R. (2009), *Die glückliche Gessellschaft. Was wir uns aus der Glckforschung lehren*. Campus Verlag, Frankfurt/New York.
20. Leakey R., Lewin R., 1979, *Pople of the lake*, New York Anchor Press/Doubleday.
21. Leszczyński M. (2011), *Bezpieczeństwo społeczne Polaków wobec wyzwań XXI wieku*. Difin, Warszawa.
22. Liszkowska E. 2013, *Wieczysty pokój końca historii. Konceptje geopolityczne Immanuela Kanta i Francisa Fukuyamy*, „Przegląd Geopolityczny” T. 6, s. 69-77).
23. Lusawa R., (2020), *Kredyt moralny* *Gazeta Bankowa* nr 1, s. 84-87.
24. Memches F. Stembler S. B., (2011), *Ekonomia w judaizmie*, Warszawa, MBI Boocks.
25. Pasikowski K., (2015), *Pokusa konsumpcjonizmu w świetle personalizmu pedagogicznego Jana Pawła II*. *Rozprawy Społeczne* Tom IX, nr 4, s. 64-71.
26. Pszczołkowski St. (1936), *Zarys ekonomii*, Warszawa, Dom Książki Polskiej.
27. Raport Federacji Polskich Banków Żywności – *Nie marnują jedzenia* 2018.
28. Robinson M., 2019, *Klimagerechtigkeit: ein Aufruf zum Handeln* [w:] *Welthunger-Index Wie der Klimawandel den Hunger verschärft*, Dublin / Bonn, Welthungerhilfe und Concern Worldwide.
29. Samuelson P. A., Nordhaus W. D., (2004), *Ekonomia Tom 1*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN,
30. Sorkowicz A. (2019), „*Nawet gdyby inni od was nie wymagali...*” – *O samowychowaniu człowieka młodego*, *Rozprawy Społeczne* Tom XIII, nr 1, s. 7-16.
31. Staniek Z. (2009). *Dobra publiczne* [w:] Garbicz M., Staniek Z., *Mikroekonomia Problemy zawodności rynku*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Menedżerskiej w Warszawie, Warszawa, s. 95-124.

32. Staniek Z. (2009). *Koszty transakcyjne, a prawa własności* [w:] Garbicz M., Staniek Z., *Mikroekonomia Problemy zawodności rynku*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Menedżerskiej w Warszawie, Warszawa, s. 27-62.
33. Tomczyk J. 2017, *Ruchy miejskie: konflikt jako strategia rozwiązywania problemów społecznych miasta*, *Rozprawy Społeczne*, 11 (2), s. 14-22.
34. Witkowska H. (1911), *Z dziejów ludzkości*, Warszawa, Księgarnia J. Lisowskiej.
35. Zarycki Tomasz 2000: *Politics in the periphery: the interpretation of political cleavages in Poland in their historical and international context*, *Europe-Asia Studies*, t. 52, s. 851-873.
36. Zarycki Tomasz 2007: *Interdyscyplinarny model stosunków centro-peryferyjnych. Propozycje teoretyczne*, *Studia Regionalne i Lokalne* Nr 1(27), s. 5-26.
37. Żurawska, K. (2019). *Ruch społeczny jako przejaw aktywności zbiorowości społecznej*, *Rozprawy Społeczne* Tom XIII, nr 2, s. 26-35.